

- <sup>6</sup> Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. М., 1988. С. 117.  
<sup>7</sup> Белошапкова В. А. Расширенные структурные схемы русского предложения // Рус. яз. за рубежом. 1975. № 5. С. 64.  
<sup>8</sup> Филлин Ф. П. Противоречия и развитие языка // ВЯ. 1980. № 2. С. 8.  
<sup>9</sup> Там же. С. 14.  
<sup>10</sup> Диалектический материализм. М., 1974. С. 221.  
<sup>11</sup> Филлин Ф. П. Противоречия... С. 17.  
<sup>12</sup> Белошапкова В. А. Минимальные структурные схемы // Рус. яз. за рубежом. 1978. № 5. С. 55.  
<sup>13</sup> Григалиюнене Й. И. Структурная схема и ее варианты // Типы коммуникации и содержательный аспект языка. М., 1987. С. 117.  
<sup>14</sup> Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. 1960. Т. 2. Ч. 1. С. 94.  
<sup>15</sup> Павловская М. А. Обусловленность употребления детерминанта семантической структурой предложения // Проблемы лексико-семантической координации. Л., 1985. С. 86.

## І. Р. ШКРАБА

### ВАРЫЯНТНАСЦЬ ФОРМ ІНФІНІТЫВА

З'ява варыянтнасці форм інфінітыва ўвасабляецца ў самых розных тыпах і дае багаты матэрыял для паслядоўнай і ўсебаковай характарыстыкі асноўных рыс моўнага ладу беларускай мовы ў падсістэме словазмянення. Здавалася б, што ў словаформах, у фарміраванні граматычнага зместу якіх лексіка-семантычная структура саступае перавагу марфалагічнай, працэс варыянтнасці не павінен адрознівацца інтэнсіўнасцю, аднак фактычны матэрыял аспрэчвае гэта меркаванне. Іншая справа, што ў некаторых выпадках немагчыма прасачыць сувязь паміж характарам варыянтнасці і катэгорыяльнай прыналежнасцю слова, як гэта адбываецца ў акцэнталагічных варыянтах інфінітыва тыпу *ахаладаць* — *ахаладзець*, *грэбці* — *грабці*, *завалодаць* — *заўладаць*, *маргаць* — *моргаць*, *цяпліцца* — *цепліцца*.

Варыянтнасць на ўзроўні інфінітыўных форм ўяўляе сабой складанае пытанне не столькі ў нарматыўным аспекце (як вядома, вынікі свядомай нармалізатарскай практыкі найбольш адчувальна адбіваюцца менавіта на граматычных формах), колькі ў дыяпазоне вар'іравання — ад вар'іравання ўласна інфінітыўных форм да вар'іравання ўсёй парадыгмы спражэння, спраецыраванай гэтымі варыянтнымі інфінітыўнымі формамі.

Найбольш агульнымі прычынамі вар'іравання форм інфінітыва выступаюць узаемаўплыў дзеяслоўных класаў, а таксама жывыя працэсы граматычнай аналогіі, якія праяўляюцца ў змешванні і аналагічным уздзеянні тыпаў спражэння. У якасна розных формаўтваральных групах ступень і паўната вар'іравання неаднолькавыя, таксама як і выражанасць канкурэнтных адносін паміж варыянтамі.

Вар'іраванне ў групе непрадуктыўных дзеясловаў з суфіксам *-ну-* пашыраецца ў сучаснай беларускай мове на нешырокае кола прэфіксальных утварэнняў, якія маюць агульнае значэнне пераходу з аднаго стану ў другі. Побач з суфіксальнымі формамі інфінітыва існуюць варыянтны без гэтага суфікса: *абвянуць* — *абвяць*, *астынуць* — *астыць*, *загуснуць* — *загусцець*. Працэс вар'іравання закрануў не ўсе словы такой семантыкі (параўн., напрыклад, адсутнасць бясуфікснай формы дзеяслова *высмягнуць*). Сярод іншых значэнняў, якія надае суфікс *-ну-* утваральнай аснове варыянтнага дзеяслова, можна адзначыць «аднаразовасць дзеяння» (*вытнуць* — *выцяць*, *ушчунуць* — *ушчуць*) і «вынік дзеяння» (*вылузнуць* — *вылузаць*, *абрыднуць* — *абрыдзець*).

Дзеясловы трэцяга непрадуктыўнага класа ўвогуле характарызуюцца тым, што ўтвараюць даволі стракатую сістэму асабовых форм прошалага часу, адзначаную наяўнасцю некалькіх формаўтваральных мадэлей пры адсутнасці варыянтнасці ў форме інфінітыва. Літаратурная

норма не дае строгай рэгламентацыі ўжывання форм прошлага часу мужчынскага роду беспрыставачных дзеясловаў. Аднолькава магчымы *ліп і ліпнуў, вяз і вязнуў, жойк і жойкнуў*. Асобую групу складаюць прыставачныя дзеясловы, варыянты асабовых форм якіх у нарматыўных адносінах кваліфікуюцца катэгарычна — літаратурнае ўжыванне маюць суфіксальныя формы *запрагнуў, дасягнуў, вытхнуўся*, нелітаратурныя — *запраг, дасяг, вытхся*. У трэцюю групу можна вылучыць дзеясловы, у якіх, наадварот, па-за межамі нормы знаходзяцца суфіксальныя ўтварэнні: літаратурныя — *спасціг, набрак, адвык, запах*, нелітаратурныя — *спасцігнуў, набракнуў, адвыкнуў, запахнуў*. Значнае колькаснае выражэнне такой варыятыўнай мадэлі, на нашу думку, абумоўлена як уплывам дзеясловаў другога прадуктыўнага класа, так і адсутнасцю матываванасці нарматыўнага ўжывання варыянта выразнымі структурнымі або семантычнымі фактарамі. У цяперашні час практычна ўжывальнымі з'яўляюцца і ненарматыўныя варыянты: *Неўміручыя строфы, што морам прапахнулі снім* (У. Караткевіч). *Па лістах захагнула раса* (М. Аўрамчык). *Сена з падножжа дзед пацёг* (А. Пысін). *Багдан трохі нахіліўся да сцяны і падаў угору вострую худую бараду — кадык вытырк і папльў да падбародка, бо чалавек нехаця, насуха кайтнуў* (А. Кулакоўскі). *Па краі аббег яму, каб не наляцець на што ў пыле, выцяг наперад руку* (В. Быкаў). Зразумела, што такія адступленні ад нормы толькі сведчаць аб жывым характары названага тыпу вар'іравання, але не могуць ствараць перадумовы для перагляду нарматыўных арыентацый сучаснай граматыкі.

На базе дыялектнага ўжывання ўзніклі варыянты інфінітыва з рознымі суадноснымі галоснымі ў асновах: *дрыжаць — дрыжэць, адужаць — адужэць, гуцаць — гучэць, блішчаць — блішчэць, бразгатаць — бразгацець* і інш. *Пасля там замыцэла цяля, — мякка і ценка, — зусім малое* (І. Пташнікаў). *Валока нешта замыцаў ад зларадства* (В. Быкаў). *І раптам на руцэ пярэнька задрыжэла* (М. Лужанін). Толькі ледзь-ледзь *здрыжала яго верхняя губа, і ён адварнуўся, каб не паказаць сваіх слёз* (І. Навуменка). Варыянтнасць ахоплівае ўсю парадыгму формазмянення гэтых дзеясловаў, якія ў колькасных адносінах утвараюць даволі значную групу. Нераўнацэннасць у сучаснай мове гэтых варыянтаў, якія не выводзяцца за межы літаратурнай нормы слоўнікамі арталагічнага характару, праяўляецца ў паступовым пераважным ўжыванні форм на *-аць*, што робіць прычыновай важнай і неабходнай перспектыўную пераацэнку іх адносін да існуючай нормы.

Варыянтнасць форм інфінітыва пры адсутнасці варыянтаў парадыгмы спражэння часам узнікае ў выніку ўзаемадзеяння дзеясловаў розных класаў. Так, відавочна, што інфінітыў *абдзяўбаць* стаў ужывацца як варыянт інфінітыва *абдзяўбці* па аналогіі з дзеясловамі першага непрадуктыўнага класа тыпу *пісаць, шаптаць*, якія маюць аднолькавую парадыгму спражэння. Аднак варыянтнасць такога характару можа быць толькі данінай старажытным фанетычным працэсам, якія выклікалі паралельныя формы, жывыя і сёння. Гэта дзеясловы тыпу *забадаць — забасці, дзерці — драць, сцяліць — слаць*.

Дзеясловы парадыгматычнага вар'іравання ўзнікаюць у выніку адназоўнікавага або адпрыметнікавага ўтварэння з дапамогай паралельных суфіксаў: *абматычыць — абматыкаваць, аддзячыць — аддзякаваць, апякаць — апекаваць, вашчыць — васкаваць, вірыць — віраваць, галадаць — галадаваць, гасціць — гасцяваць, гвалціць — гвалтаваць, заклэйміць — заклэймаваць, лячыць — лекаваць, падарыць — падарываць, пудрыць — пудраваць, хітрыць — хітраваць, царыць — царываць, шэнціць — шанцаваць*. *Нямала давялося ёй зазнаць, у акопах мерзнуць, галадаць гадамі* (В. Вітка). *Усяго хапае, не галадуюць? Хаця б не галадавалі* (Я. Скрыган). *Яны яго нахвалявалі, спявалі: ты — паэт, талент! І от ён аддзячыў* (І. Мележ). *Аддзякаваць трэба жанчыне за такую ласку* (А. Пальчэўскі). *Раматусных і іншых хворых, апрача вяды, лячыў яшчэ зёлкамі* (З. Бядуля). *Старая франтавая кантузія звалі-*

ла яе на пероне вакзала, з якога яна вярталася дадому пасля санаторыя, дзе лекавалі яе і цудадзейнымі водамі, і электрычнасцю, і сном (А. Васілевіч).

Для пераважнай большасці гэтых варыянтаў характэрна семантычная і стылістычная неразмежаванасць. Аднак у некаторых канкрэтных выпадках паралельныя суфіксы могуць абумоўліваць адрозненне эмацыянальна-экспрэсіўнага плана. Так, варыянты *галадаваць*, *лекаваць*, *мудрыць*, *шэнціць* выяўляюць стылістычную танальнасць і суправаджаюцца ў слоўніках паметай «разм». Працэс лексікалізацыі закрануў толькі формы *піліць* — *пілаваць*, якія сталі ўжывацца з розным значэннем. Паводле частаты ўжывання на першы план выступаюць аднасуфіксальныя ўтварэнні.

У прыватных дзеясловах варыянтнасць можа быць вынікам працэсу словаўтварэння ад дзеясловаў, якія адрозніваюцца дадатковымі адценнямі значэння. Так, у варыянтах *аббегаць* — *аббегчы* нейтралізавана семантычнае адценне, якое складае сутнасць адрознення кратных і някратных дзеясловаў. У варыянтах *абчаниць* — *абчапляць* прыстаўка *аб-* робіць нестотным указанне на адна- або мнагакратнасць дзеяння, якое выяўляецца пры супастаўленні дзеясловаў *чаниць* — *чапляць*.

Такім чынам, у сістэме дзеяслова варыянтнасць праяўляецца слабей, чым у сістэме імёнаў, хоць дыяпазон вар'іравання такі ж шырокі. Варыянтныя асновы могуць прадстаўляць толькі інфінітыўныя формы, у другіх выпадках яны ўдзельнічаюць ва ўтварэнні варыянтных і парадыгматычных форм. Дзеянне фактараў, якія вызначаюць зрухі сучаснай літаратурнай нормы, у межах такой часціны мовы, як дзеяслоў, абмежавана. Прычыну гэтага можна бачыць у нявыражанасці функцыянальнай дыферэнцыяцыі варыянтаў інфінітыва.

П. М. ЧАЙКУН

### СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА ЭКСПРЕСІЎНЫХ ДЭСУБСТАНТЫВАЎ (на матэрыяле рускай і беларускай моў)

У сучаснай тэорыі дэрывацыі існуюць розныя тлумачэнні механізма фарміравання семантыкі вытворнага слова. Традыцыйна лічыцца, што значэнне вытворнай лексемы ўзнікае ў выніку далучэння афікса (носьбіта словаўтваральнага значэння) да ўтваральнай базы (носьбіта лексічнага значэння). Такая трактоўка адлюстроўвае механізм суфіксальнай словавытворнасці ў цэлым і здавальняе лінгвістаў, таму што гэты факт можна прыняць пры даследаванні розных тыпаў суфіксальнай дэрывацыі, у тым ліку і экспрэсіўнай. Пры апісанні семантыкі вытворнага слова трэба ўлічваць, па-першае, лексічныя асаблівасці гэтага слова як самастойнай адзінкі мовы, а па-другое, сувязі і адносіны, якія існуюць паміж вытворнай і ўтваральнай асновамі. Калі невытворныя словы — гэта нічым не матываваныя, умоўныя адзнакі прадметаў, то словы вытворныя «абазначаюць прадметы праз устаўленне той ці іншай сувязі паміж дадзеным прадметам рэчаіснасці і іншымі»<sup>1</sup>.

Семантыка вытворнага экспрэсіва апіраецца на яго будову, вызначаецца сэнсам яго састаўных словаўтваральных кампанентаў: невытворнай асновы і суфікса са значэннем канатацыі. Семантыка эмацыянальна-ацэначных назоўнікаў прадстаўлена двухкампанентнай сінтагмай. Пар., напрыклад: рус. *оконце* — «маленькое окно» і бел. *сілішча* — «вялікая сіла» і г. д. Сярод вытворных экспрэсіўных субстантываў з пункту погляду семантыкі вылучаюцца дзве асноўныя групы. 1. Дэрываты, значэнне якіх поўнаасцю складаецца з сем яго частак: напрыклад, *столік* — «маленькі стол», *дамішча* — «вялікі дом» (значэнне суфікса — «эмацыянальная ацэнка», значэнне ўтваральнай асновы — «назва асобы ці прад-